

SAVAŞ HABERCİLİĞİNDE DEĞİŞEN ROLLER: 2. KARABAĞ SAVAŞI ÖRNEĞİ

Kurbanı GEYİK*

ÖZ

Savaş haberciliği, iletişim teknolojileri ve iktidarların politikaları etkisi altında dönüşüme uğramaktadır. Çatışma ortamlarındaki gelişmelerin kamuoyuna yansıtılması açısından önemli rol üstlenmesi gereken gazeteciler, iktidarların uygulamalarıyla sınırlandırılmaktadır. ABD'nin Irak operasyonunda geliştirdiği "iliştirilmiş gazetecilik" pratiği, gazetecilerin olaylara askeri açıdan bakmasına neden olduğu yönünde tartışmalar yaşanmıştır. Bu tür uygulamalardan bağımsız hareket eden çok sayıda gazeteci ise çatışma ortamlarında hayatını kaybetmiştir. Gerek iktidarların engellemeleri gerekse güvenlik sorunları nedeniyle alternatif haber üretim pratiği arayışında olan haberciler, Suriye ve Libya savaşlarında, yeni iletişim teknolojileri aracılığıyla habere erişimin önündeki engelleri aşmaya çalışmıştır. Gazeteciler, çatışma ortamlarındaki gelişmeleri, yerel kaynakların sosyal medya paylaşımları aracılığıyla takip etmiş, ancak yoğun dezenformasyonla karşılaşmıştır. Suriye ve Libya deneyiminin ardından, sosyal medyaya mesafeli duruş sergileyen haberciler, 2. Dağlık Karabağ Savaşı'nda ise çatışma bölgelerindeki gelişmeleri sahada izlemek üzere, Bakü tarafında konuşlanmıştır. Medyanın ilgisine karşın, gazetecilerin cephe hattına giriş yapmasına izin verilmemiştir. Buna rağmen, medyada çatışma ortamlarından bolca görseller eşliğinde haberler sunulmuştur. Bu çalışma, Azerbaycan-Ermenistan Savaşı'nı izleyen gazetecilerle görüşmeler yoluyla çatışma bölgelerindeki gelişmelere dair haberlerin üretim sürecini ele almaktadır. Üretim tarzına odaklanarak, alandaki gelişmelerin daha görünür olacağı varsayımından hareketle yapılan çalışmada, resmi haber kaynaklarının haber akış sürecinde ön plana çıktığı, habercilerin ise bu süreçteki rolünün zayıfladığı saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Savaş Haberciliği, Muhabir, 2. Karabağ Savaşı

CHANGING ROLES IN WAR REPORTING: EXAMPLE OF 2. KARABAKH WAR

ABSTRACT

War reporting is changing with the effect of communication technologies and the policies of the rulers. Journalists, who should play an important role in reflecting the developments in conflict environments, are restricted by governments through various practices. The practice of embedded journalism developed by the USA in the Iraq operation has led to discussions that it caused journalists to view the events from a military perspective. Many journalists, acting independently from such practices, died in conflict environments. The journalists tried to overcome the obstacles to access to news through new communication technologies during the wars in Syria and Libya. Journalists followed the developments in conflict environments through social media posts of local sources, but faced with intense disinformation. Following the Syrian and Libyan experiences, the journalists settled in Baku in order to follow the developments in conflict regions during the 2nd Nagorno-Karabakh War. Journalists were not allowed to enter the conflict zone. Despite this, news about conflict environments was presented in the media, accompanied by images. This study deals with the production process of news on developments in conflict zones through interviews with journalists following the war. According to the findings of the study, it was determined that official news sources became prominent

* Öğr. Gör., Hitit Üniversitesi Rektörlüğü Basın ve Halkla İlişkiler Birimi, kurbanigeyik@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7154-5743.
Makale Geliş Tarihi: 24.02.2021
Makale Kabul Tarihi: 26.04.2021
Araştırma Makalesi

in the news flow process, while the effectiveness of journalists in this process was weakened.

Keywords: War Journalism, Reporter, 2. Karabakh War

GİRİŞ

Savaş habercileri, savaş, çatışma ve deprem gibi olağanüstü dönemlerde yaşanan gelişmelere dair kamuoyunu bilgilendirmek üzere, iletişim araçlarını kullanarak topladığı enformasyonu gazetecilik alanının yerleşik kuralları, bağlı olduğu basın kuruluşunun yayın politikasına göre haber formatında düzenleyen ve aktaran medya profesyonelleridir. Çatışma bölgelerindeki "bağımsız" ve "sivil" kişi olarak tanımlanan savaş habercilerinin, özellikle Vietnam Savaşı'nın sonuçlarında önemli rol oynadıklarının anlaşılmasının ardından, hareket alanlarını belirleme ve haber üretim faaliyetlerini sınırlamaya yönelik uygulamalar geliştirilmiştir. Bunun en çarpıcı örneklerinden birinin yaşandığı 2. Körfez Savaşı'nda, ABD Ordusu'nun kontrolü altında ve askerlerin bakış açısına göre tasarlanan habercilik pratiği uygulanmıştır. "İliştirilmiş gazetecilik" uygulaması olarak tanımlanan bu tarz haber üretim pratiği, her çevreden eleştirilere hedef olmuştur (Özgen, 2019: 121).

Diğer taraftan, iletişim teknolojilerindeki ilerlemeler de bu alandaki habercilik pratiklerinin dönüşümünde rol oynamaktadır. Haber kaynaklarına erişim ve bilgi toplama sürecinde yeni yöntemler kullanılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda, savaş haberciliğindeki gelişmeleri ele alan Işık (2020), çalışmasında tarihsel gelişim süreci içerisinde çatışma alanlarında gazetecilik pratiklerinin dönüşümünü incelemiş ve yeni iletişim teknolojilerinin bu pratiklere etkilerini ortaya koymuştur. Çalışmada, savaş pratiklerinde ve yöntemlerinde büyük değişimler yaşanmasına karşın çatışma bölgelerinde habercilik faaliyetlerinin hala Kırım Savaşı'ndakine benzer yöntemle yapılmaya çalışıldığına, bu durumun da önemli sorunlara sebep olduğuna dikkat çekilmektedir. Benzer bir çalışma, Devran ve Özcan (2018) tarafından Türkiye'nin 2018 Ocak ayında terör örgütü PYD/PKK'ya yönelik Suriye'nin Afrin bölgesinde düzenlediği operasyon özelinde yapılmıştır. Bu çalışmada da söz konusu operasyonu takip eden profesyonel gazetecilerle çevrimiçi görüşmeler yapılmış, bu görüşmelerden hareketle yapılan analizde, üst kimlikleri Suriye uzmanı, savaş analizcisi olan birçok sosyal medya hesabının aracılı gazetecilik pratiğini uygulayarak savaş muhabirlerinin yerine getiremediği çok boyutlu bilgi akışını kontrol eder hale geldiği vurgulanmaktadır. Muhabirlerin sahada olma fetişizminden kurtularak bu pratiği uygulamaları gerektiği öne sürülen çalışmada, savaş muhabirliğinin görev tanımı içinde sahaya girmekten çok sahadan gelen bilgi akışının kontrolünün günümüzde daha önemli hale geldiği savunulmaktadır. Suriye'de çatışma bölgelerindeki gelişmeleri haberleştirme pratikleri dikkate alınarak yapılan bu analiz, savaş haberciliği alanının son dönemde en çok tartışılan meselelerinden doğru habere erişim güçlüklerini de gündeme getirmektedir.

Suriye'de yıllardır devam eden, birden fazla uluslararası güç odaklarının dahil olmasıyla yaşanan düzensiz bir savaş ortamı söz konusudur. Böyle bir savaşta, gazetecilerin çatışma alanlarına girerek yerinden haber toplama tekniğine başvurması kadar yüzlerce farklı kaynaktan gelen mesajları karşılaştırarak doğrulamasını yapmak da önemli bir problemdir. Daha önce, savaş haberciliği alanında doğru habere ulaşmanın önünde en önemli engel olarak iktidarların sansür uygulamaları söz konusuysen, savaş habercileri günümüzde bu tür uygulamalara ilaveten Suriye örneğinde olduğu gibi çatışma bölgelerinden sosyal medya kullanıcılarının yeni iletişim ortamlarından aktardığı içerikle sınırlandırılmak ve çok sayıda paylaşımı analiz ederek doğru bilgiye ulaşmak gibi sorunlarla da karşı karşıyadır.

Profesyonel gazetecilik alanında haber üretiminde esas olan, haber kaynağının aktardığı bilginin güvenilirliğinden emin olmaktır. Haberin en önemli karakteristik niteliklerinden biri, içerdiği bilginin doğrulanmış olmasıdır. Teyit edilemeyen bilgi üzerine haber üretilemez. Tokgöz (1981: 91), haber yazarların hiçbir zaman işi aceleye ve düzensizliğe atmadan haberin kesin olup olmadığına dikkat etmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu noktada, sosyal medya kullanıcıları ile savaş muhabirlerinin aynı hassasiyete sahip olması beklenemez. Savaş muhabirleri, sorumlu olduğu kurumsal haber medyası adına haber üretimi yaparken, bireysel olarak farklı kaynaklardan edindiği bilgiyi sosyal medyada takipçileriyle paylaşanların böyle bir sorumluluğu da söz konusu değildir. Dolayısıyla, aracılı gazetecilik Suriye Savaşı gibi sınırları belirsiz çatışma alanlarında zorunlu olarak başvurulabilecek bir haber üretim pratiği olarak değerlendirilebilir ancak düzenli ordular arasında gerçekleşen savaşlarda, uluslararası sözleşmeler gereği gerekli güvenlik önlemlerinin alınması durumunda en doğru savaş haberciliği, savaşın tüm boyutlarıyla kamuoyuna yansıtılması, medya profesyonellerinin sahada bizzat bulunmasıyla mümkündür.

Suriye meselesinde, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin, bölgedeki terör örgütlerine yönelik düzenlediği operasyon döneminde, yerel kaynakların sosyal medya üzerinden propaganda amaçlı çok sayıda paylaşım yaptığına ve bu paylaşımların doğrulanamayan bilgi içerdiğine yönelik basında da çok sayıda analize rastlanmaktadır (AA, 2019). Gerek akademik çalışmalarda gerekse gazetecilerin yaptığı analizlerde, savaş, afet gibi olaylar esnasında alternatif bir kaynak olarak değerlendirilen sosyal medya kullanıcısı yerel kaynakların, savaş haberciliği alanında tam manasıyla bir haber kaynağı olup olmayacağı noktasında tartışmalar halen devam etmektedir. Dolayısıyla, profesyonel gazetecinin, toplumların savaşlarla ilgili haberdar olma ihtiyacının karşılanmasında, savaş haberciliği alanında hala önemli bir fail olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim, bu çalışmanın da çıkış noktasını oluşturan Azerbaycan ile Ermenistan arasında, 27 Eylül-10 Kasım 2020 tarihlerinde yaşanan Dağlık Karabağ Savaşı, önemli basın kuruluşlarının savaş muhabirleri tarafından takip edilerek haberleştirilmiştir (Rehimov, 2020). Medya kuruluşları kendi muhabirleri aracılığıyla bu savaşı izlemeyi tercih etmesine rağmen, savaş döneminde sıcak çatışmalarla ilgili haberler ekseriyetle Azerbaycan Ordusu'na ait İHA'lara entegre kameralarla elde edilmiş görüntülerle sunulmuş, cephe hattında savaş muhabirlerine ise neredeyse hiç rastlanmamıştır. Bu durum, savaş gazeteciliğinde, haber üretim sürecinde yeniliklerin olduğuna işaret etmektedir.

Bu çalışmanın amacı da Azerbaycan-Ermenistan Savaşı'nı izleyen savaş habercilerinin bu süreçte yayınladıkları haberlerin üretim tarzını ortaya koymaktır. Azerbaycan-Ermenistan savaşını izleyen profesyonel gazetecilerin görüşleri tespit edilerek, söz konusu savaşla ilgili haberlerin üretim pratiklerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Gazetecilerin üretim pratiklerine odaklanarak, savaş haberciliği alanındaki gelişmeler açığa çıkarılacaktır. Araştırmanın evrenini savaş muhabirleri; örneklemini ise Azerbaycan-Ermenistan savaşını, Azerbaycan tarafında konuşularak izleyen 6 savaş habercisi oluşturmaktadır. Elektronik posta yoluyla ulaşılarak çalışmaya katılmayı kabul eden söz konusu habercilerle video konferans sistemi aracılığıyla görüşmeler yapılmıştır. Aynı zamanda Azerbaycan'ın ilgili resmi kurumlarının, savaş sürecinde çatışmalarla ilgili paylaşımlarıyla öne çıkan sosyal medya hesapları gözlemlenmiş, elde edilen bulgular, savaş haberciliğinde haber kaynaklarıyla ilişkiler, habere erişim, haber metinlerinin düzenlenmesi ve görselleştirilmesi bakımından analiz edilmiştir. Çalışmada ayrıca savaş muhabirliğinin tarihsel gelişim süreci, haber üretim pratikleri yönünden ele alınmıştır.

1. SAVAŞ HABERCİLİĞİNİN TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİ

Savaşlar, dramatik bir yönünün bulunması ve birçok insanın kaderini etkilemesinden dolayı önemli haber değerine sahiptir. 17. yüzyıla kadar, henüz profesyonel anlamda gazetecilik faaliyetlerinin başlamadığı dönemlerde, toplumlar, savaşlarla ilgili gelişmelerden kuryeler, mektup yazarları, ajanlar ve gezginler aracılığıyla haberdar olmuştur. M.Ö 400'lü yıllarda yaşamış Atinalı Ksenophon, savaşları takip ederek not tuttuğu ve günümüze kadar ulaşan önemli bilgileri aktardığı gerekçesiyle ilk savaş muhabiri olarak kabul edilmektedir (Schwiebert, 1978: 3). Evliya Çelebi de yaşadığı dönemde savaşlara dair topladığı bilgilere ayrıntılarıyla Seyahatname'sinde yer vermesi nedeniyle tarihteki ilk Türk savaş muhabiri olarak anılmaktadır (Kahraman, 2013: 1-2).

İlk dönem savaş habercileri, savaşlarla ilgili gözlem yaparak ve savaşa katılanlarla görüşmelerde bulunarak not tutmak suretiyle haberlerini aktarırken, ancak modern anlamda savaş haberciliğine doğru geçiş, 17. yüzyıldan sonra gerçekleşir (Işık, 2020: 38). 17. yüzyıldan sonra toplumsal haberleşmede etkin bir kitle iletişim aracı olarak öne çıkan gazete kurumlarında, muhabir kadroları ihdas edilmiş, habercilik faaliyetleri çok daha profesyonel bir şekilde gerçekleştirilmeye başlanmıştır (İnuğur, 1993: 143). Gazeteciliğin profesyonel bir meslek olarak yapılmaya başlandığı ilk dönemlerde, muhabirler savaşlarla ilgili gelişmeleri, askerden gelen mektuplar, dedikodu ve diğer gazeteler aracılığıyla takip ederek haberleştirmiştir (Sweeney, 2009: 1441).

19. yüzyılda Avrupa'da yayılan milliyetçi fikirlerin de etkisiyle halkların savaşa olan ilgisindeki artışa bağlı olarak haber merkezleri, savaş haberciliği alanında uzman muhabirleri, haber kadrolarına dahil etmeye başlamıştır (Aydın, 2016: 3-4). Avrupa'da modern anlamda savaş haberciliği, ilk olarak Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşlarının (1789-1815) yaşandığı süreçte başlamıştır (Sweeney, 2009: 1441). İlk modern savaş habercilerinden biri olarak kabul edilen İngiltere'den John Bell, 1793 yılında başlayan İngiliz-Fransız savaşını, yerinden haber toplama tekniğini kullanarak izlemiştir (Işık, 2020: 38).

Savaş muhabirliği pratiklerinde, önemli bir yeniliğin ortaya çıkışı ise Osmanlı ve Rusya arasındaki Kırım Savaşı (1853-1856) dönemine denk gelmektedir. Daha önce, haberciler, savaşlarla ilgili haberlerini gözlem yaparak, savaşın taraflarıyla görüşmelerde bulunarak tuttukları notlarla ve cepheden edindikleri izlenimlerini çizdikleri resimlerle gazetelere yansıtırken, Kırım Savaşı'nda ise ilk kez fotoğraf kullanılarak savaş haberciliği pratiklerine önemli bir yenilik kazandırıldığı görülmektedir (Çağlar, 2010: 270). Bu bakımdan Kırım Savaşı, birçok araştırmacı tarafından profesyonel savaş muhabirliğinin ve savaş fotoğrafçılığının başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu savaştan önce Meksika Savaşı (1846-1848) ve Burma Savaşı'nda (1852) çekilmiş bazı fotoğraflar olduğu bilinmesine karşın Kırım Savaşı'nda, sistematik olarak savaş fotoğrafçılığı uygulanmış ve savaş fotoğrafçılarının bir kısmının çektiği fotoğraflar günümüze kadar ulaşabilmiştir (Aydın, 2016: 10). Ancak, McLaughlin (2016: 69), yaygın bir şekilde ilk savaş fotoğrafçısı kabul edilen Roger Fenton'un Kırım Savaşı'ndan çektiği fotoğraflarda, askerlerin iyi beslendiği, subaylarla piyadelerin uyum içinde bir savaş verdiği gösterilerek her şeyin yolunda olduğunun yansıtılmaya çalışıldığına ve sıcak çatışmayı yansıtan fotoğrafın çekilemediğine işaret ederken, söz konusu dönemde fotoğraf makinalarının taşınmasının zor, hantal ve pozlama süresinin sınırlı olduğu dikkate alınarak bu fotoğrafların değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Kırım Savaşı, aynı zamanda savaş haberciliğinde yeni haber düzenleme pratiğinin geliştirildiği savaştır. The Times Gazetesi için bu savaşı izleyen, modern savaş haberciliğinin öncülerinden biri olarak anılan William Howard Russell, haberlerini telgraf hatlarını kullanarak haber merkezine aktarmıştır. Cephe hattına kadar uzanan telgraf hatları sayesinde, savaşla ilgili haberleri iletme süreci hızlanmış, ancak bu yeni teknolojiye uyum noktasında sorunlar yaşanmıştır. Telgraf teknolojisinin yapısına göre haber yazma tekniği geliştiren Russel, bir an önce gazeteye iletimi için haberlerini daha kısa yazmak durumunda kalmıştır. Bu yeni anlatı tarzına göre haber düzenleme pratiğinde, savaşla ilgili gelişmelerin ayrıntılı analizi mümkün olmamıştır (McLaughlin, 2002: 66). Diğer taraftan, Russel'in yeni teknolojiye uygun düzenlediği haberlerinde, savaşın detayı, uygulanan taktik ve stratejinin teknik özellikleri, ölü ve yaralı sayılarına ilişkin verilere yer vermesi, İngiltere'deki askerler arasında tepkiye neden olmuş, özellikle asker ve topçu konuşlandırmalarını ortaya koyan haber aktardığı gerekçesiyle rahatsızlık uyandırmıştır. (Işık, 2020: 41). Russell'in savaş cephesinden geri çağırılması için gazete yönetimine baskı yapıldığı, ancak gazete yönetiminin bu baskılara karşı direndiği bilinmektedir (McLaughlin, 2002: 26). Ordunun savaş haberciliğine müdahaleci yaklaşımı, haberlerin üretim pratiklerini sınırlamaya yönelik çabalar, daha sonraki savaşlarda resmi sansüre dönüşmüştür. 1877'de gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşı'nda, savaş habercileri resmi sansüre maruz kalmıştır. Önceki savaşların aksine, numara verilen savaş muhabirlerine Rusya'nın güvenliğini tehlikeye atmayacağına dair yemin ettirilmiş ve savaşla ilgili haberlerin de tüm kopyaları Rus yetkililerinin kontrolünden geçirilmiştir (Roth ve Olson, 1997: 268).

1939 yılında başlayan ve 1945 yılına kadar devam eden İkinci Dünya Savaşı döneminde de basın savaş haberleriyle kitleleri peşinden sürüklenme özelliği arz ettiğinin farkına varılmış ve propaganda aracı olarak kullanılması gündeme gelmiştir. Bu dönemde, Hitler kamuoyunu yönlendirmek amacıyla basını bir araç olarak kullanmıştır (Özgen, 2019: 56). Askerin denetimi altında bulunan muhabirler, öncesinden belirlenmiş kurallara göre haber toplama faaliyetinde bulunmuştur (Smith, 1999: 140).

Savaş haberciliğinin gelişim sürecinde ikinci dönüm noktası ise Vietnam Savaşı'nda ilk kez kameranın kullanılmasıdır. Bu savaş, kamera sayesinde, sadece donuk karelerle değil, hareketli görüntülerle de yansıtılmıştır (Çağlar, 2010: 270). Savaşta yaşanan korkunç ölümler ve kan görüntüleri, her gece insanların evlerinde televizyonlardan izlenmiştir. Bu nedenle ilk oturma odası savaşı olarak da adlandırılan Vietnam Savaşı, ölüm ve yıkımı, uzağı yakına getiren yeni tekniklerle sivillerin hayatına taşımıştır (Sontag, 2004: 20).

Vietnam Savaşı, habercilerin sıkı bir sansüre maruz kalmadığı savaştır. Özgür bırakılan savaş habercileri, çektikleri görüntülerle ABD kamuoyunu savaş karşıtı gösterilere sevk etmiştir. Sokak tiyatrosundan endüstriyel sabotaja kadar değişen taktiklerin uygulandığı, büyük ölçüde şiddetsiz, popüler bir savaş direniş kültürünün gelişmesine öncülük eden haber medyasının, ABD güçlerinin kademeli olarak geri çekilmesine neden olduğu yönünde değerlendirmeler söz konusudur (Zunes ve Laird, 2010). ABD, Vietnam Savaşı'ndaki yenilgisini medyanın rolüne bağlamış, daha sonraki süreçte yaşanan savaşlarda imaj ve haber kontrol sistemlerine önem vermiştir. Modern savaşların, halkın desteği olmadan yapılamayacağı ve halkın bu savaşları kabul etmesi ve tercihen desteklemesi için özel bir çaba harcanması gerektiği fark edilmiştir (İnceoğlu, 2003).

Savaş haberciliğinin gelişimi açısından ele alınması gereken bir diğer önemli savaş ise 1. Körfez Savaşı'dır. Teknolojinin olanaklarından yararlanarak uydu sistemi üzerinden yayın yapan televizyon kanalları, Körfez Savaşı'nı canlı yayınlarla kitlelere aktarmıştır. Kitle

iletişim teknolojilerindeki bu ilerlemeye karşın, savaş haberciliği sıkı bir denetim altında tutulmuştur. İliştirilmiş gazeteciliğin bir önceki evresi olan havuz haberciliğinin uygulandığı bu savaşta, muhabirler, ordunun kontrolü altında dolaştırılarak savaş bölgesinde haber toplamış ve bir denetimden geçirildikten sonra haberlerini yayınlayabilmiştir (Arık, 2013: 64). Körfez Savaşı sonrasında, “Körfez Savaşı Olmadı” isimli eleştirel bir eser ortaya koyan J. Baudrillard, söz konusu savaşla ilgili gelişmelerin medyada gerçeklikten uzak bir biçimde yansıtıldığına işaret etmek üzere, ironik bir biçimde, “savaşların belirli güçlerce vizyona sokulan kurmacalar”dan ibaret olduğunu söylemektedir. “Gerçekçi savaş” olgusunun yerini “sanal savaş” olgusunun aldığını söyleyen Baudrillard, Körfez Savaşı’nın kamuoyuna medya aracılığıyla yoğun simgeler, imgeler ve işaretler aracılığıyla gerçekte olduğundan çok farklı yansıtıldığını belirtmektedir (Baudrillard, 2016: 14).

ABD ordusu, basın havuzu modelini, II. Körfez Savaşı öncesinde daha sistematik hale getirmek için "iliştirilmiş gazetecilik" uygulamasını geliştirmiştir. Muhabirlerin bir kısım eğitimden geçtikten sonra çatışma alanlarında askeri birliklerle beraber hareket etmesini öngören bu sistem, her ne kadar ilk kez Amerika’nın Afganistan’daki savaşında uygulanmış olsa da bu sistemin tam olarak uygulandığı savaş, 2. Körfez Savaşı olmuştur. Irak’a olası bir müdahale beklentisinin arttığı süreçte, savaşı takip etmek isteyen haberciler, gönüllü olarak “Embed Boot Camp” adında bir haftalık eğitim programına katılmış, savaş süresince bir askeri birliğe “iliştirilerek” onlarla birlikte hareket etmek durumunda bırakılmıştır. Yoğun eleştirilere maruz kalan bu modelde, habercilerin askeri birliklerle hareket etmelerinin olaylara askeri açıdan bakmalarına neden olacağı yönünde tartışmalara neden olmuştur (Lindner, 2008: 35).

Akademik çevrelerde, iliştirilmiş gazetecilik pratiği ağır bir sansür uygulaması olarak değerlendirilirken, basında bu konuya çok daha farklı yaklaşımlar görülmektedir. 2. Körfez Savaşı’nı izleyen gazetecilerden Cüneyt Özdemir (2003: 48-49), iliştirilmiş gazeteciliğe yönelik eleştirilerin sahada karşılık bulmadığını, sisteme dahil edilen gazeteci grubu içerisinde bulunan habercilerin her birinin farklı açılardan haber yapmaya çalıştığını belirtmektedir.

Günümüzde yaşanan savaşlarda, Suriye ve Libya’daki örneklerinde olduğu gibi, geleneksel habercilik pratiklerini kullanarak takip etmekte zorlanan gazetecilerin, güvenilir kaynak bulma, doğru habere ulaşma noktasında sıkıntılı süreç geçirdikleri görülmektedir. Bu süreçte, birçok savaş muhabiri, sosyal medya ortamlarını kullanarak yerel kaynaklar aracılığıyla gelişmeleri takip etmek durumunda kalmıştır. Suriye özelinde ele alınan bu tarz savaş haberciliği, bazı çevrelerce "bağlantılı gazetecilik" çerçevesinde değerlendirilirken, Devran ve Özcan (2018: 85-86), Suriye’deki çatışmalarla ilgili haber üretim pratiğinin, gazetecilerin kurdukları bilgi ağına dahil edilen ana aktörler aracılığıyla gerçekleştiğini, mevcut bilgi ağlarının sağlayıcıları olan yurttaş gazetecilerin de çoğunlukla daha önce hiç haber tecrübesi olmayan ve erişebildikleri coğrafi sınırlar dışında edindikleri bilgileri yerel kaynaklardan toplayan kişilerden oluştuğunu belirterek, gazetecilik pratikleri bakımından bu dönüşümün “aracılı gazetecilik” kavramsallaştırmasıyla anlaşılabilirliğini ifade etmektedir. Aynı çalışmada görüşlerine başvuru yapılan savaş habercilerine göre, doğru haberlerin hala savaş muhabirlerinin gözlemleriyle aktarıldığı, sosyal medya üzerinden paylaşılan haberlerin ise çoğunlukla yanlış ve yanıltıcı olduğu kabul edilmektedir.

2. DAĞLIK KARABAĞ SORUNU

Azerbaycan Türkleri'nin, 19. yüzyılın başlarında, Kafkasya topraklarına Ruslar tarafından yerleştirilen Ermeniler ile ilişkilerinde, "Dağlık Karabağ" bitmeyen bir sorun olarak günümüze kadar devam etmiştir. Ermenilerin, Azerbaycan'a ait Dağlık Karabağ bölgesine yönelik talepleri, 1920'den bu yana iki millet arasında süregelen çatışmaların temel nedenidir.

Azerbaycan, 1991'de, bağımsızlığını elde ederken, Karabağ Ermenileri de kendilerini "Artsakh Ermeni Cumhuriyeti" olarak ilan etmiştir. Azerbaycan'ın tepkisiyle karşılanan bu durum çatışmalara neden olmuş, Rusya'nın ve Kazakistan'ın girişimleri sonucu 24 Eylül 1991 tarihinde Azerbaycan ve Ermenistan arasında anlaşma gerçekleştirilmiştir. Anlaşma, Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğu Ermenistan tarafından kabul edilmesini, bölge halkının kendisini yönetmesi için de bazı imkanların sunulmasını içermektedir. Ancak anlaşma Ermenistan tarafının ateşkes ihlalleri nedeniyle uygulanamamıştır (Geukjian, 2012: 209). SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Karabağ bölgesinde çatışmalar giderek şiddetlenmiş ve iki bağımsız devlet arasında savaşa dönüşmüştür (Koç ve Tarcan, 2020: 95). Bu savaşta, Hocalı ve Şuşa, Ermenilerin işgali altına girerken, 1 milyon Azerbaycan vatandaşı mülteci durumuna düşmüş, Azerbaycan topraklarının yüzde 20'si Ermeni işgaline uğramıştır. Ermenistan'ın Azerbaycan'a ait Dağlık Karabağ'ı uluslararası hukuk prensiplerini ihlal ederek işgal etmesi, Birleşmiş Milletler (BM) başta olmak üzere birçok uluslararası örgütün tepkisine neden olmuştur. Bunun üzerine, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) sorunlara çözüm bulmak amacıyla girişimlerde bulunmuştur. 1992'de AGİT Minsk Grubu kurulmuş, bu grubun yürüttüğü barış süreci de başarılı olamamıştır (Hazır, 2016: 6).

Ermenistan tarafı, barışçıl yöntemlere kayıtsız kalmanın yanı sıra Azerbaycan'ı sınırlamaya yönelik zaman zaman şiddetlenen saldırılarına devam etmiştir. 2. Karabağ Savaşı öncesinde, Ermenistan tarafından Azerbaycan'a yönelik en son saldırılarından biri 12 Temmuz 2020'de gerçekleşmiştir. Ermenistan'ın Azerbaycan'a ait Tovuz Rayonu'na yönelik ağır silahlarla yaptığı bu saldırının ardından, iki ülke arasında 4 gün süren çatışmalar yaşanmıştır. Ermenistan'ın bu kapsamda 27 Eylül 2020'de yaptığı saldırılarına karşı harekete geçen Azerbaycan Ordusu'nun, yaklaşık 30 yıl önce işgal edilmiş topraklarını da geri almak için Karabağ'a yönelik operasyon başlatmasıyla iki ülke arasında 2. Karabağ Savaşı da başlamıştır (Aslanlı, 2020).

Ermenistan ve Azerbaycan arasında 44 gün süren savaş sırasında Azerbaycan ordusu, özellikle tüm dünyanın dikkatini çeken silahlı insansız hava araçlarıyla büyük bir üstünlük ortaya koyarak, işgal altındaki topraklarının önemli bir kısmını geri almıştır. 10 Kasım 2020'de Rusya'nın öncülüğünde Ermenistan ve Azerbaycan'ın imzaladığı bildiriye, Karabağ'ın geri kalan kısmı en kısa sürede Ermeni askerlerinden arındırılacağı ve bölgenin tamamının kayıtsız şartsız Azerbaycan devletinin anayasal düzenine gireceği belirtilmiştir (Hasanoğlu vd., 2020: 526).

Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki savaş, bölgesel ve uluslararası bağlamda medyanın büyük ilgisini çekmiştir. Sıcak çatışma bölgelerindeki gelişmeler, sivil yerleşim alanlarına yönelik saldırı iddiaları, paralı yabancı savaşçıların bölgedeki faaliyetleri, Karabağ'ın hukuki statüsü, Türkiye, Rusya ve İran gibi ülkelerin Karabağ politikaları gibi konular üzerinden uluslararası basın kuruluşlarınca haberler üretilmiştir (Kırdemir, 2021: 26).

3. SAVAŞ HABERCİLİĞİ PRATİKLERİNİN 2. KARABAĞ SAVAŞI ÜZERİNDEN İNCELENMESİ

3.1. Araştırmanın Yöntemi ve Kapsamı

Çalışmamızda, Azerbaycan-Ermenistan savaşının, savaş haberciliği alanındaki üretim pratiklerine etkisi, söz konusu savaşı izleyen medya profesyoneli gazetecilerle yapılan kişisel görüşmelerden hareketle ele alınmaktadır. Araştırmanın evrenini savaş muhabirleri; örneklemini ise Azerbaycan-Ermenistan Savaşı'nı Bakü tarafında konuşlanarak izleyen savaş habercileri oluşturmaktadır. Çalışma, Azerbaycan ile Ermenistan arasında 20 Eylül 2020-10 Kasım 2020 tarihlerinde yaşanan 2. Karabağ Savaşı'nı, Bakü tarafında konuşlanarak izleyen habercilerle sınırlandırılmıştır. Mobil iletişim ortamları üzerinden ulaşılarak çalışmaya katılmayı kabul eden 6 savaş habercisi ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Görüşme tekniği uygulaması kapsamında, yarı-yapılandırılmış bir görüşme formu hazırlanmıştır. Yarı-yapılandırılmış görüşme formu, araştırmacının önceden belirlediği soruların yanı sıra, görüşmenin seyrine göre bazı ek soruları sürece dahil etmesine olanak sağlamakta, süreç esnek bir şekilde yürütülmektedir. Yarı-yapılandırılmış görüşme tekniği, araştırmacıya, önceden hazırlanmış görüşme protokolüne bağlı olarak sürecin sürdürülmesi nedeniyle daha sistemli ve karşılaştırılabilir veriler sunmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2000: 283). Dijital ortamda kayıt altına alınan görüşmelerin süresi 30-45 dakika arasında değişiklik göstermiştir.¹

Yapılan görüşmelerde, katılımcının yanıtlanması istenen sorular, 4 temel kategoride sınıflandırılmıştır;

- Haber kaynaklarıyla ilişkilere dair sorular,
- Haber toplama tekniklerine ilişkin sorular,
- Haberlerin görselleştirilmesine ilişkin sorular,
- Haberlerin dağıtımına dair sorular.

Çalışmada derinlemesine görüşmelerden elde edilen verilerin analizi araştırma kapsamında üretilen sorulara göre yapılmıştır. Veriler, önceden belirlenen ve araştırma sürecinde güncellenen kategori ve temalar üzerinden betimlenmiştir.

3.2. Bulgular

Araştırmamız kapsamında görüşme tekniğine başvurularak, örneklem gurubunda yer alan savaş habercileri ile 22 Ocak ve 15 Şubat 2021 tarihleri arasında 1'i kameraman, 1'i haber merkezi müdürü, 4'ü muhabir olmak üzere toplam 6 haberciyile, video konferans sistemi Zoom uygulaması üzerinden görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

¹ Görüşmelere katılan savaş habercilerinden ad ve soyadı bilgilerinin araştırmada kullanılıp kullanılmaması yönünde gereken izin alınmış, bu nedenle, araştırmanın "Bulgular" kısmında katılımcıların isimlerine yer verilmiştir.

Görüşülen kişi	Çalışılan Medya Kuruluşu	Çalışma Pozisyonu	Çevrimiçi Görüşme Tarihi
Araz Khan	İctimai TV (Azerbaycan devlet televizyon kanalı)	Muhabir	13 Şubat 2021
Bülent Kördemir	TV 100	Kameraman	15 Şubat 2021
Ceyhun Aşırov	Diriliş Postası Gazetesi	Kafkasya Muhabiri	4 Şubat 2021
Fatih Avanos	TRT	Muhabir	9 Şubat 2021
Fevzi Çakır	Habertürk TV	Muhabir	14 Şubat 2021
Tolga Özgenç	Anadolu Ajansı (AA)	Bakü Haber Merkezi Müdürü	22 Ocak 2021

Tablo 1: Görüşülen Medya Profesyonellerinin Bilgileri

Elde edilen verilerden hareketle oluşturulmuş kategorik başlıklar altında, 2. Karabağ Savaşı ile ilgili gazetecilerin haber üretim pratikleri ele alınmaktadır. Sıcak çatışma bölgelerinde gelişmeleri takip etmek üzere başvuru haber kaynakları ve kaynaklarla ilişki kurma biçimleri, haber toplama teknikleri, haberlerin görselleştirilme yöntemi ve dağıtımına ilişkin soruların yöneltildiği gazetecilerin görüşlerinden hareketle savaş haberciliğinin karakteristik yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

3.2.1. Haber Kaynaklarıyla İlişkiler

Çalışmanın bu ilk kategorisi, Azerbaycan-Ermenistan Savaşı'nda gazetecilerin haber üretim pratikleri kapsamında başvurdukları haber kaynaklarıyla ilgili görüşmelerin verdiği bilgiye dayanmaktadır. Görüşmecilere ilk olarak, “*Azerbaycan-Ermenistan Savaşı ile ilgili haber toplama sürecinde hangi haber kaynaklarına başvurduunuz?*” ve “*Haber kaynaklarına erişim süreciniz nasıl oldu?*” soruları yöneltmiştir. Savaş muhabirlerinin haber üretim pratiklerini inceleyen bu çalışmada, haber kaynaklarıyla ilişkilerin ele alınması, haberciliğin karakteristik üretim tarzını ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir.

Görüşmecilerin verdikleri yanıtlar çerçevesinde, savaşı izleyen gazetecilerin haber toplama sürecinde hangi haber kaynaklarına başvurdukları, öncelikli haber kaynaklarının ne olduğuna dair bilgi elde edilmiş, haber kaynaklarının haber üretimindeki rolünden bahsedilmiştir.

Görüşmeciler, 2. Karabağ Savaşı'nda cephe hattındaki gelişmelere dair ekseriyetle başvurdukları haber kaynaklarının Azerbaycan Savunma Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı ile Bakü Cumhuriyet Başsavcılığı olduğunu belirtmiştir. Savaş haberciliği alanında tecrübeli gazeteciler arasında yer alan, daha önce Irak ve Libya'da yaşanan savaşları izleyen AA Bakü Haber Merkezi Müdürü Tolga Özgenç, savaş döneminde, ulusal ve uluslararası medya kuruluşları muhabirlerine, cephe hattındaki gelişmelerden bilgi vermek üzere söz konusu kurumların yetkililerinin yönetiminde WhatsApp grupları kurulduğunu belirterek, savaşı izleyen basın mensuplarının gruplara dahil edildiğini, bu grupların savaş sürecinde önemli iletişim platformu olarak öne çıktığını söylemektedir. Özgenç, savaşla ilgili gelişmeleri çoğunlukla, kurumsal haber kaynaklarının WhatsApp grupları, resmi web siteleri ve sosyal medya sayfaları aracılığıyla izlediklerini belirterek, haber kaynaklarıyla ilişkilerine dair şu ifadeleri kullanmaktadır:

Embeded gazetecilik pratiği uygulanmadı. Dolayısıyla, cephe hattında, sıcak çatışma bölgelerindeki gelişmeleri, çoğunlukla kurumsal haber kaynakları aracılığıyla takip ettik. Haberciler olarak bizler daha çok cephe gerisinde, hava saldırılarının yaşandığı sivil yerleşim yerlerinde ise bizzat bulunarak kendi gözlemlerimizle haber yaptık.

Savaş boyunca, özellikle sosyal medya platformlarında özel haberleriyle öne çıkan isimlerden Diriliş Postası Gazetesi Kafkasya Muhabiri Ceyhun Aşirov, Dağlık Karabağ bölgesinde yoğun olarak karşılaşılan casusluk faaliyetleri nedeniyle, Azerbaycan ordusunun çok ciddi kısıtlamalara başvurduğuna, bu nedenle gazetecilerin cephe hattında rahat çalışacağı bir ortamı bulamadığına dikkati çekmektedir. Aşirov, çatışma alanlarındaki gelişmelerle ilgili her ne kadar kurumsal haber kaynakları öne çıksa da bölgedeki yerel kaynakların haber üretimlerinde önemli rol oynadığını, şöyle açıklamaktadır:

Azerbaycanlı olduğumdan cephe hattına yakın bölgede yaşayan akrabalarım ve tanıdıklarım var. Çatışma bölgelerindeki gelişmeleri, kurumsal haber kaynaklarının yanı sıra bu kaynaklarım üzerinden özellikle takip etmeye çalıştım. Sıcak çatışma bölgelerinde, ordu mensupları cep telefonu kullanmadıkları için bir asker cephe gerisinde bulunan diğer askerlere telsizle yaşanan gelişmeleri iletiyor; ardından bu askerlerin de buldukları bölgedeki yerleşimcilerle paylaştığı bilgi bize kadar ulaşıyordu. Ayrıca ordu içerisinde, cephede görev alan tanıdıklarım da çoktu. Onlarla da zaman zaman temas kurma durumum oldu. Gerek bölgedeki tanıdıklarım gerekse coğrafyayı çok iyi bilmemden dolayı, çatışmaları yerinden izleyemesem de bu haber kaynaklarım üzerinden tüm gelişmelerden bir şekilde haberdar olabiliyordum.

TRT muhabiri Fatih Avonos, savaş sürecinde cephe hattının ötesine geçemediklerini, Türkiye'nin Azerbaycan'ı destekleyen politikaları nedeniyle, Türk televizyon kanalı olarak Ermenistan tarafından da savaşı takip etme şanslarının olmadığını belirterek, bu nedenle savaşın seyrini tam olarak anlayabilmek için yeni medya ortamlarını kullanmaya çalıştıklarına işaret etmektedir. Özellikle Telegram'da savaş sürecinde yaşanan gelişmeleri anlık olarak aktaran Ermeni ve Rus kullanıcıların paylaşımlarını sürekli takip ettiklerini söyleyen Avanos, savaş sürecinde başvurdukları kurumsal ve yerel kaynaklarına ilişkin şu ifadeleri kullanmaktadır:

Sıcak çatışma bölgelerindeki gelişmeleri Azerbaycan'a ait kurumsal haber kaynakları üzerinden takip ederken, ayrıca sosyal medya paylaşımlarını da yakından izledik. Cephenin ilerisinde yaşayan sivil Azerbaycanlı olmadığından, sosyal medyadan, daha çok Ermenilerin ve Rusların Telegram odalarını, Ermenistan tarafında savaşı izleyen batılı haber kuruluşlarının paylaşımlarını, cephe hattından ilerleyen Azerbaycanlı askerlerin paylaşımlarını değerlendirirken, kurumsal haber kaynaklarından aktarılan paylaşımlarla kıyaslamalarını yaparak, TRT olarak 30 yıllık bölgedeki deneyimlerimizi de kullanarak savaşın seyrini anlamaya çalışıyorduk.

Görüşmecilerin tamamı, savaş sürecinde sosyal medya üzerinden buldukları bölgelerdeki gelişmeleri aktaran yerel kaynakların paylaşımlarını takip ettiklerini ancak doğrudan bu paylaşımları haberlerinde kullanmadıklarını ifade etmektedir. Azerbaycan Devlet Televizyonu İctimai TV Muhabiri Araz Khan, sosyal medya kullanıcılarını güvenilir bir haber kaynağı olarak ele almadıklarını, bu mecralardan yapılan paylaşımları önemli gelişmelere dair istihbarat olabileceği ihtimaliyle takip ettiklerini belirtmektedir. Khan, haber için başvurdukları kaynakları ve kaynaklara erişim yöntemini, şöyle açıklamaktadır:

Sivil yerleşim yerlerine yönelik saldırılarda haber kaynağı, biz kendimiz olduk. Ancak sıcak çatışma bölgelerindeki gelişmeler için ise kurumsal haber kaynaklarına başvurduk. Bu kaynaklarla olan iletişimimizi de telefon, WhatsApp gibi iletişim uygulamaları üzerinden sağladık.

Türkiye'nin Suriye'ye yönelik gerçekleştirdiği Barış Pınarı Harekatı'nı izleyen Habertürk TV muhabiri Fevzi Çakır da haber kaynaklarının haber üretim sürecindeki rolünden bahsederken, hükümet yetkililerinin doğrudan haber üretim sürecine müdahale etmediğini, ancak savaşı tüm boyutlarıyla yansıtmak isterken zaman zaman bazı engellemelerle karşılaştıklarını, şöyle aktarmaktadır:

'Şunu yazın', 'bunu yazmayın' gibi bir dikte yoktu ama mesela sıcak haber takibi noktasında, 'burada olmamız gerekiyor yani olanı biteni göstermemiz lazım' şeklinde temaslarda bulunduğumuzda, 'o bölgede askeri faaliyet var, askeri faaliyet durumu riske girebilir; dolayısıyla sizin orada olmamanız gerekir' deniliyordu. Karşıda da nispeten acımasız bir güç (Ermenistan) var. Daha önceki savaşlarda gazetecileri de hedef almış, sivil asker ayrımı gözetmeksizin saldıran bir silahlı güç var. Bu nedenle sizin de bunları gözetmeniz gerekir.

Yapılan görüşmeler sonucunda, savaşı izleyen gazetecilerin öncelikli olarak başvurdukları haber kaynaklarının resmi kaynaklar olduğu, bu haber kaynakları ile de ilişkilerin WhatsApp gibi yeni iletişim ortamlar üzerinden yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Diğer taraftan habercilerin bu kurumsal kaynaklarla yetinmedikleri gibi alternatif haber kaynağı olarak bilinen sosyal medyaya ise mesafeli bir duruş sergiledikleri görülmektedir. Katılımcıların, sosyal medya üzerinden yapılan paylaşımları doğrudan haberlerde kullanmadıkları, ancak bir istihbarat kaynağı olarak gördükleri söylenebilir.

3.2.2. Haber Toplama Yöntemleri

Katılımcılarla gerçekleştirilen görüşmelerde, sorulan bir diğer soru da; *"Haber için gerekli bilgi ve görsellere ulaşma yöntemlerinizi daha önce takip ettiğiniz savaşlarla kıyaslayarak anlatır mısınız?"* şeklindedir. Bu soru, önceki savaşlardan farklı olarak ortaya çıkan habere erişim yöntemlerine değinilerek yanıtlanmıştır. Görüşmecilerden sadece 1'i cephe hattına 1 kez kendi imkanlarıyla giriş yaptığını ve çatışma alanlarındaki gelişmeleri belirli düzeyde yerinden haber toplama tekniğini kullanarak haberleştirebildiğini, diğer görüşmeciler ise ikincil kaynak kullanma yöntemine başvurduklarını belirtmiştir. Cephe gerisinde, sivil yerleşim bölgelerindeki gelişmelerin ise tüm katılımcılar tarafından yerinden haber toplama, ikincil kaynaklara başvurma ve insanlarla konuşarak haber toplama tekniklerinin birlikte kullanılarak haber toplama faaliyetinin gerçekleştirildiği yönünde bilgi edinilmiştir.

Suriye'de 3 yıl bulunan, Fırat Kalkanı ve Afrin Harekatı'nı sahada izleyen gazetecilerden Aşirov, Azerbaycan-Ermenistan Savaşı ile ilgili haberlerin önemli kısmının ikincil kaynaklara dayandırıldığını, şöyle ifade etmektedir:

Sıcak çatışma bölgelerindeki gelişmelere dair enformasyon, Savunma Bakanlığı, Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından aktarılıyordu. Çünkü savaşa katılan askerlerin paylaşım yapabilecekleri cep telefonu yasaktı. Dolayısıyla genel itibarıyla ordunun paylaştığı bilgi ve görüntülerle yetinildi. Suriye'deki gibi çatışmaların yaşandığı bölgelere girip çıkma durumu olmadı. Fırat Kalkanı, Afrin operasyonlarında girip çıkabiliyorduk.

Aşirov ile benzer görüşleri ifade eden Özgenç, sıcak çatışmaların olduğu bölgelerdeki gelişmelere dair bilgiye erişmekte zorluklarla karşılaştıklarını belirtirken, bunun nedenini şöyle açıklamaktadır:

Bilgiye ulaşmakta zorluk çektik çünkü birçok yeri kapattılar. Savaş, Suriye'de, Libya'da olduğu gibi sokak savaşı değildi, bildiğiniz devletler arası savaştı. Bir cephe hattı çizildi, o hattın ötesine ne gazeteci ne sivil vatandaş geçebiliyordu. Savaş ilerledikçe asker ve cephe bizden uzaklaşıyordu. Dolayısıyla bizim onları görme şansımız yoktu. Görmeden, bilgi toplamaya çalışıyorduk. Bakanlıklar üzerinden en sağlıklı bilgiyi alıyorduk.

Çatışma bölgelerindeki gelişmelere dair ilgili bakanlıklara ait sosyal medya sayfaları ve WhatsApp grupları üzerinden ulaştıkları bilgi notu, yazılı açıklama ve görsellerin haber değeri açısından önemli içerikler olduğunu söyleyen Özgenç, ancak bilgi notlarının çok fazla detaylı olmadığını, bu nedenle haberleri detaylandırmak için öncelikli olarak resmi kaynaklara, sonuç alınamaması durumunda ise lojistik destek üzere çatışma bölgelerine giriş çıkış yapan Azerbaycanlı gönüllülere başvurduklarını ifade etmektedir.

Daha önce, Bosna, Irak, Somali ve Libya'da yaşanan savaşları izleyen ve 34 yıllık gazetecilik deneyimi bulunan TV 100 kameramanı Bülent Kördemir, Azerbaycan-Ermenistan Savaşı'nda sıcak çatışma bölgelerine girerek, yerinden haber toplama tekniğine başvurduğunu belirten tek gazetecidir. Kördemir, cephe hattında yerinden haber toplama tekniğine başvururken, izlediği yöntemi şöyle açıklamaktadır:

Azerbaycan'da hükümet herkese mihmandar ve araçlar verdi. Bize, 'gösterilen yerlerde çekim yapacaksınız' denildi. Biz aracı aldık, mihmandarı ise yanımıza almadık. Biraz özgür çalışmaya çalıştık. Terter'e gittik önce. Muhabir arkadaşım Burak Ersemiz ile arazide dolaşmaya başladık. Biz hemen bir konvoyun arasına karışarak cepheye girdik, savaşın ikinci gününde. Tanklar, askerler bütün ağır silahlar oradaydı ve her şeyi çekmeye başladık. Cebrail'e 5 kilometre kala durduk. Akşam yayınladık görüntüleri ve yayından sonra sorun yaşadık. 'Nasil girersiniz' diye sıkıntı yarattılar, az kalsın sınır dışı ediliyorduk. Biz onların istediklerini yapsak, sadece cephe gerisinde gösterilenleri çekmiş olacaktık.

Fevzi Çakır, savaş boyunca Ermenistan'ın saldırılarının hedefleri arasında bulunan sivil yerleşim bölgelerinde, hükümet yetkililerinin bilgisi dahilinde gözlem yaparak, kamera çekimi yaparak, yerel hükümet kaynakları ve saldırıdan etkilenen görgü tanıklarıyla konuşarak haber topladıklarını belirtirken, sıcak çatışma bölgelerindeki gelişmelerin haberleştirilme yöntemini ise şöyle açıklamaktadır:

Azerbaycan Savunma Bakanlığı ile Cumhuriyet Başsavcılığının WhatsApp gruplarına biz de dahil edilmiştik. Savunma Bakanlığı WhatsApp grubundan ordunun faaliyetleriyle ilgili gelişmelere dair bilgi paylaşılırken, Cumhuriyet Başsavcılığı ise savaşın hukuki boyutuyla ilgili değerlendirmeleri, kayıplarla ilgili günlük bilançoyu aktarıyordu. Bu paylaşımları düzenli olarak takip edip, haberlerimizde kullanıyorduk.

“”Sosyal medya üzerinden, yerel kaynakların savaşa dair paylaşımlarının, haberlerinize katkısı ne düzeyde oldu?” şeklindeki soru üzerine, katılımcıların tamamı, "sosyal medyadan sadece resmi kurumsal kaynakların paylaşımlarını doğrudan haberlerinde kullandıklarını, bunun dışındaki kullanıcıların paylaşımlarını ise istihbarat olarak değerlendirdiklerini" ifade etmiştir.

Fatih Avanos, savaş sürecinde sosyal medyadan yapılan paylaşımlarla ilgili sergiledikleri yaklaşımı şöyle anlatmaktadır:

Suriye'de olduğu gibi Azerbaycan-Ermenistan Savaşı'nda da sosyal medya üzerinden dezenformasyona çok sık rastladık. Örneğin 3 sene önce çekilen görüntülerle 'Azerbaycan askeri Ağdam'da' diye verildiğini gördük. Bu görsellerin yeni olmadığını, eski görüntüler olduğunu belirledik. Bu tür dezenformasyon var diye sosyal medyadaki paylaşımlara tamamen kayıtsız da kalmadık.

Diğer görüşmecilerle benzer deneyim ve görüşlerini aktaran İctimai TV muhabiri Araz Khan da Azerbaycan devlet televizyonu kanalı için haber toplamalarına rağmen, çatışma bölgelerine giriş yapmalarına izin verilmediğini, bu nedenle sıcak çatışmalarla ilgili haberleri ikincil kaynak kullanma yöntemiyle topladıklarını, sivil yerleşim bölgelerine saldırıları ise sahada bulunarak takip ettiklerini belirtmektedir.

Yapılan görüşmelere derinlemesine bakıldığında, haber toplama pratikleri bakımından dikkat çeken bulgu; görüşmecilerin tamamının kendilerine izin verilen bölgelerde, yerinden haber toplama tekniği, insanlarla konuşarak haber toplama yöntemi ve ikincil kaynak kullanma tekniğini birlikte kullanarak haber toplama çalışması yaptıkları, güvenlik gerekçesiyle giriş yapmalarına izin verilmeyen çatışma bölgelerindeki gelişmeleri haberleştirirken ise hükümet kaynaklarının aktardığı bilgi notu, yazılı açıklama ve askerlerin çektiği videolardan oluşan ikincil kaynakları kullanmak durumunda kaldıkları yönündedir. Katılımcıların, hem bizzat buldukları sahada hem de görmedikleri cephe hattındaki gelişmelerle ilgili ikincil kaynakları kullanma ve insanlarla konuşarak haber toplama yöntemlerine başvururken, akıllı telefonlar üzerinden anlık iletişim imkanı sunan WhatsApp gibi yeni mobil iletişim uygulamalarından yararlandıkları görülmektedir.

3.2.3. Haberlerin Görselleştirilmesi ve Dağıtımı

Çatışma bölgelerine giriş yapamadıklarını söyleyen gazetecilere, “”Çatışma ortamlarındaki

gelişmelerle ilgili haberlerinizi nasıl görselleştirdiniz?" şeklinde soru da yöneltildi. Görüşmecilerin verdiği yanıtlardan, cephe hattındaki sıcak çatışmaların ekseriyetle Azerbaycan ordusuna ait İHA'lara entegre kameralarla görüntülediği ve düzenli olarak Savunma Bakanlığına ait resmi web sitesi, basına yönelik oluşturulmuş WhatsApp grubu ile sosyal medya sayfasından bu görüntülerinin paylaşıldığı anlaşılmaktadır. Katılımcılar, söz konusu İHA görüntülerinin, cephe hattındaki sıcak çatışmaları yansıtan önemli görseller olduğunu ve 44 günlük savaş boyunca hemen hemen her gün İHA görüntülerinin basına servis edildiğini belirtmiştir. Nitekim, İHA görüntülerinin düzenli olarak servis edildiği, Azerbaycan Savunma Bakanlığının resmi web sitesi ile Youtube, Facebook sayfalarındaki arşiv kayıtlarından da görülmektedir. Azerbaycan Savunma Bakanlığının Youtube kanalından savaşın başladığı 27 Eylül 2020 ve savaşın sona erdiği 10 Kasım 2020 tarihleri arasında 183 adet video paylaşımı yapılmıştır. Paylaşımlardan 88'i İHA, diğerleri ise cephe hattı ve kurtarılan bölgelerden askerlerin çektiği kamera görüntülerinden oluşmaktadır.

Tolga Özgenç, *"2. Dağlık Karabağ Savaşı'nın, basın mensuplarının en az sıcak çatışma çekebildikleri savaşlardan biri olduğuna"* vurgu yapmaktadır. Daha önce takip ettiği Irak ve Libya savaşlarında gazetecilerin cephe hattına girebildiğini söyleyen Özgenç, Azerbaycan'daki savaşta ise cephe hattından ordu mensupları tarafından çekilen sıcak çatışma görüntülerinin basına servis edilmesi yönteminin tercih edildiğini belirtmektedir. İHA görüntülerinin bu denli yoğunlukta kullanıldığı, profesyonel haber kameramanlarının cepheden uzak tutulduğu başka bir savaş hatırlamadığına işaret eden Özgenç, bu durumun, haberleri görselleştirme pratiklerine olan etkisini şöyle açıklamaktadır:

Bu durum hem işimizi kolaylaştırdı hem de zorlaştırdı. Zorlaştırdı çünkü bu görüntüler bir sürü basın mensubuna aynı anda servis ediliyordu. Dolayısıyla görüntüleri daha hızlı indirip, işlemeniz gerekiyor. Görüntülerin meslek etiğine, kurumsal yayın politikasına uygun olup olmadığına bakmanız gerekiyor. Mesela çok fazla kan revan görüntüleri vardı, onları kullanmadık. İşimizi kolaylaştıran yönü ise, normalde haber kameramanın çekmesi imkansız olan görüntüyü, güvenlik riskine girmeden kullanma olanağı sunmasıydı.

Özgenç, cephe gerisinde sivillere yönelik saldırılara ilişkin haberleri görselleştirme yöntemlerini ise şöyle anlatmaktadır:

Cephe gerisinde, sivil yerleşim bölgelerine yapılan saldırılara ilişkin haberlerde haber kameramanımızın çektiği görüntüleri kullandık. Hem normal kameralarla hem de dronlarla sivil yerleşim bölgelerine Ermenistan'ın yaptığı saldırıları görüntüledik. 20'den fazla sivil insanın öldüğü Gence'deki saldırıdan sonra, olayın büyüklüğünü herkese hissettiren çekimleri dronla yaptık.

Fatih Avanos da *"savaş boyunca mevzilerden görüntü çekimi yapamadıkları için önemli bir eksikliğin ortaya çıktığını, ancak bu eksikliğin İHA görüntüleriyle giderildiğini ve haberlere önemli zenginlik kazandırdığını"* söylemektedir.

Çatışma ortamlarında, bir savaş kameramanının çekmesi imkansız görsellerin, Azerbaycan-Ermenistan Savaşı'nda, İHA'lar sayesinde elde edildiğini aktaran Çakır, İHA kameralarıyla yapılan çekimlerde, cephe hattının çok daha iyi yansıtıldığını ve Habertürk olarak, savaş

boyunca Azerbaycan Savunma Bakanlığı tarafından servis edilen tüm görüntüleri kullanmaya çalıştıklarını belirtirken, bu görsellerin haberlerde işleme sürecini şöyle açıklamaktadır:

SİHA, İHA görüntülerini içerik olarak inceledikten sonra, çok önemli içerik söz konusuysa ayrıca bizzat haberini yapıyorduk. Örneğin, S-300 hava savunma sistemleri gibi ileri teknolojik silahın vurulduğu anları gösteren bir İHA görüntüsüyle ayrıca haberini hazırladık ancak içerik bakımından çok önemli olmayanlarını ise gün içerisinde yaptığımız haberlerin görselleriyle birleştirerek kullanıyorduk.

Sıcak çatışma ortamlarına girerek mevzilerden görüntü çekimi yapabilen tek haber kameramanı Bülent Kördemir, haberleri görselleştirme yöntemlerini şöyle açıklamaktadır:

Savaşın ilk günlerinde cephe hattına 1 kez girip bizzat kendi çektiğimiz görüntülerle haber yaptık ancak daha sonra sıkıntı yaşadığımız için yeniden girme şansımız olmadı. Cephe gerisinde ise savaş boyunca kendi çektiğimiz görüntüleri kullandık. Azerbaycan Devleti tüm gazetecilere sınırsız veri akışı sağlayan data hatları ve araç tahsis etmişti. 4,5 G mobil canlı yayın cihazı, küçük bir kamerayla canlı yayın yapabilecek durumdaydık.

Azerbaycan merkezli bir haber kuruluşu olması nedeniyle savaşı çok daha donanımlı araçlarla izleyen gazeteci Araz Xhan da haberleri görselleştirme sürecinde en çok yararlandıkları görselin İHA kameralarıyla çekilmiş görüntüler olduğuna dikkati çekmektedir. Savaş boyunca, servis edilen her İHA görüntüsünü yayınlarda kullandıklarını anlatan Xhan, "Sürekli yanımızda bulundurduğumuz bir canlı yayın aracımız vardı. Önemli gelişmeleri bu araçtaki uplink antenleri aracılığıyla anlık olarak iletme, canlı yayına verme imkanımız vardı." şeklindeki sözleriyle cephe gerisinde yaşanan olaylara dair haberleri görselleştirme ve yayınlama süreçlerini açıklamaktadır.

Görüşmelerde, haberlerin görselleştirilme sürecinde teknoloji bağlamında yaşanan değişimlerden de bahsedilmiştir. Görüşmecilerin, "Haberlerin görsellerini elde etme, düzenleme ve transfer yöntemlerinde, daha önce takip ettiğiniz savaşlarda kullanılan yöntemleri dikkate alarak nasıl bir değişim olduğunu açıklar mısınız?" şeklinde soruya verdiği yanıtlara göre, genel olarak savaş haberciliğinde iletişim teknolojilerindeki gelişmelere bağlı olarak büyük bir dönüşüm yaşandığı anlaşılmaktadır. Görüşmecilerden, mesleki tecrübesi en fazla olan Bülent Kördemir, Irak, Bosna ve Somali savaşlarını da takip ederek savaş haberlerinin görselleştirilme teknikleri alanındaki değişimi birebir yaşayan gazeteciler arasında yer almaktadır. Kördemir, Azerbaycan-Ermenistan Savaşı'nda haberlerin görselleştirme yöntemlerini, daha önceki savaşlarda kullanılan yöntemlerle karşılaştırarak, şu ifadeleri kullanmaktadır:

Mobil internet ve küçük kameralar çıktıktan sonra biz yaşadık. Irak'ta Süleymaniye'deki çatışmaları takip ederken, çektiğimiz görüntüleri haber merkezine ulaştırmamız birkaç gün zamanımızı alıyordu. Betacam kamera kasetlerini, uçak veya diğer motorlu taşıtlarla haber merkezine iletmiyorduk. Azerbaycan'da ise bize verilen data hattı, 4,5 G cihazı ve küçük

bir kamerayla bulunduğumuz her yerden anlık görüntü çekimi ve canlı yayın yapma imkanımız oldu. Bu anlamda çok şanslı olduğumuzu söyleyebilirim.

Avanos, savaş boyunca haberleri görselleştirme, düzenlenme ve iletim sürecinde, yeni mobil iletişim teknolojileri sayesinde çok rahat bir çalışma imkanı bulduklarını, şöyle açıklamaktadır:

Artık bir muhabir tek başına bir bölgeye girebilir, haber yapabilir. Azerbaycan-Ermenistan Savaşı'nda ben bunu yaptım. Savaşın ilk günlerinde, Türkiye'den destek amaçlı yeni ekip gönderilene kadar bir akıllı telefonla saldırıların olduğu bölgeye girerek canlı yayınlar yaptım. Canlı yayınların gelişen yeni uygulamalarla çok daha kolay olabileceğini gördük. Bunun şöyle bir avantajı da var; yayın ekibinden daha az dikkat çekiyorsunuz, daha rahat hareket edebiliyorsunuz.

Bulgular, Azerbaycan-Ermenistan savaşında cephe hattından medyaya yansıyan görüntülerin ordu mensuplarının çekildiğini göstermektedir. Haber kameramanlarının cephe hattına girememesi nedeniyle ortaya çıkan eksikliğin, İHA ve SİHA kameralarıyla elde edilen görsellerle giderilmeye çalışıldığı ve haberlerin zenginleştirildiği yönünde bilgiye ulaşılmıştır.

SONUÇ

Gazetecilik mesleğinin ayrı bir uzmanlık dalı olarak gelişim gösteren savaş haberciliği, son dönemde iletişim ve savaş teknolojileri alanında kaydedilen ilerlemeler, haber kaynaklarının içerik üretim sürecine doğrudan dahil olmasıyla birlikte başkalaşım geçirmektedir. Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan 2. Karabağ Savaşı'nda, özellikle resmi haber kaynakları olan asker ve hükümetin haber üretim sürecinde çok aktif rol üstlendiği ve muhabirlerin ise farklı bir konumda yer aldığı anlaşılmaktadır. Savaş habercileri, modern savaş haberciliği tarihinde ilk kez Azerbaycan-Ermenistan Savaşı'nda, cephe hattını görmeden, sıcak çatışma ortamlarındaki gelişmeleri haberleştirme pratiğini deneyimlemiştir. Yakın dönemde yaşanan Irak, Suriye, Libya, Somali, Bosna savaşlarında sıcak çatışma ortamlarında bulunarak, yerinden haber toplama tekniğini kullanma imkanı bulan, cephe hattından bizzat gözlem yaparak haber toplayan, kamera ve fotoğraf çekimi yapan gazetecilerin üstlendiği bu rolü, Azerbaycan-Ermenistan Savaşı'nda ordu mensuplarının yerine getirdiği saptanmıştır. Bu rol değişiminin, savaş ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin de etkisiyle ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Daha önceki savaşlarda medyanın propaganda aracı olarak kullanılmasına yönelik geliştirilmiş bir savaş haberciliği pratiği olan "iliştirilmiş gazetecilik" uygulamasına, Azerbaycan Devleti başvurma gereği duymamıştır. Azerbaycan Devleti, cephe hattındaki gelişmelere dair kamuoyunu bilgilendirmek üzere Savunma Bakanlığı yetkililerince hazırlanan bilgi notu ile asker tarafından çekilen video ve fotoğraf gibi görselleri, hem basına hem de kamuoyuna düzenli şekilde aktarabildiği yeni iletişim teknolojilerini kullanmakla yetinmiştir. Savaş habercilerine yönelik WhatsApp grupları, kamuoyuna da sosyal medya sayfaları aracılığıyla çatışma ortamlarındaki gelişmelere dair savaş boyunca her gün paylaşım yapılmıştır. Bu sayede, Azerbaycan Devleti, çatışma ortamlarını, ordu mensuplarının bakış açısıyla tasarlanmış enformasyon aracılığıyla kamuoyuna yansıtma imkanı bulmuştur.

Askerin bakış açısıyla tasarlanan enformasyonun, savaşı tüm boyutuyla yansıttığını söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla geçmiş dönemde, iştirilmiş gazetecilik uygulaması gibi savaş haberciliği pratiğine ilişkin, gazetecileri iktidarların propaganda aracına dönüştürdüğü yönündeki eleştiriler dikkate alındığında, Azerbaycan-Ermenistan Savaşı'nda askerin bakış açısıyla oluşturulan çatışma ortamlarına dair haber ve görselleri haber medyasında kullanmak ve kamuoyuna aktarmak, doğrudan propaganda amacıyla oluşturulmuş enformasyona aracılık yapmak olarak değerlendirilebilir. Nitekim bu ihtimali hesaba katarak gazetecilik faaliyetini gerçekleştirdiğini belirten Ceyhun Aşirov, savaş boyunca, Azerbaycan Devleti'nin paylaşımlarını değerlendirirken, Ermenistan Devleti'nin sosyal medya paylaşımları ile Ermenistan'da aktif olan Telegram odalarına sızarak savaşı daha doğru anlamaya çalıştığını ifade etmektedir. Esasında, Aşirov'un izlediği bu yöntemde olduğu gibi, gazetecilerin cephe hattına giremediği, gerekli bilgi ve görsellerin askerler tarafından oluşturulduğu savaşlarda, yeni iletişim ortamlarında savaşın tüm taraflarından yapılan paylaşımları birlikte değerlendirmek, doğru habere ulaşmak açısından önemlidir.

Öte yandan, savaşı izleyen görüşmecilerin aktarımlarından, Azerbaycan Devleti'nin savaşın başladığı ilk günlerde güvenlik gerekçesiyle cephe hattına yakın sivil yerleşim bölgelerinde internet erişimini kestiği, bu nedenle daha önce özellikle Suriye Savaşı'nda öne çıkan yerel kaynakların, 2. Karabağ Savaşı'nda etkin olamadığı yönünde ulaşılan bulgu da dikkat çekicidir. Askerlerin cep telefonları toplatılarak, cephe hattına yakın sivil yerleşim bölgelerinde internet erişimi kesilerek, yeni medya ortamlarında 'yurttaş gazetecilik' pratiğine imkan verilmediği anlaşılmaktadır. Ancak savaşın sonuna doğru internet erişiminin açılmasıyla yerel kaynakların savaşla ilgili gelişmelere dair sosyal medyadan bilgi ve görseller paylaşmış olsa da gazetecilerin haberlerinde doğrudan kullanılmadığı belirlenmiştir. Sosyal medyada sadece resmi kaynakların paylaşımlarını doğrudan haberlerinde kullanan savaş habercilerinin, yerel kaynakların paylaşımlarına ise mesafeli yaklaştıkları ifade edilebilir. Bunun da temel nedeni, görüşmecilerin aktarımlarına göre sunulan içeriklerin güvenilirlik probleminden kaynaklanmaktadır.

Esasında, 30 yılı aşkın süredir Ermenistan'ın işgali altında bulunan, bu süre zarfında aşılması çok çetin tahkimatın yapıldığı Karabağ Bölgesi'nde casusluk faaliyetlerine karşı da büyük bir mücadele veren Azerbaycan'ın, güvenlik gerekçeleriyle gazetecilerin cephe hattına girişine izin vermeyerek, kamuoyunu bilgilendirmek üzere ihtiyaç duyulan video, fotoğraf ve bilgi notunu, ordu mensuplarına hazırlamak gibi bir yömeme başvurusu zorunlu bir tercih olarak değerlendirilse de yeni mobil iletişim uygulamaları ve İHA'lara entegre kameralar sayesinde, savaş zamanı kamuoyu algısını yönetme noktasında iktidarların savaş habercilerine duyduğu ihtiyaç kısmen ortadan kalkarken, savaş habercilerinin ise sıcak çatışma ortamlarından haber yapabilmek için ordu ve hükümet yetkilileri gibi haber kaynaklarına olan bağımlılığının arttığı ortadadır. Dolayısıyla, savaşlarda gerçeğin ters yüz edilmesine karşı önemli aktörler olarak görev yapması gereken savaş habercilerinin haber kaynaklarına olan bağımlılığının daha fazla artması, haber akış sürecindeki konumlarını daha da zayıflatacaktır. Bu durum, savaş habercilerini propaganda aracı olmaktan öteye götürmez. Savaşlarda gazeteciye propaganda aracına dönüştürecek pratiklere karşı, alternatif yeni savaş haberciliği uygulamaları geliştirilmelidir. Savaş gazetecilerini korumaya ve onların savaş alanlarında daha rahat çalışmalarını sağlamaya yönelik mevcut uluslararası sözleşmeler gözden geçirilerek, yeni gelişmeler çerçevesinde güncellenmelidir. Gazeteci, savaşlarla ilgili haberleri, askerlerin kamerası ve onların bakış açısına göre tasarlanan enformasyon aracılığıyla değil güvenliği sağlanarak bizzat cephe hattının havasını soluyarak, sahada gözlem yaparak haberlerini toplamasına olanak sağlayacak düzenlemeler yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- ANADOLU AJANSI (2021), Barış Pınarı Harekâtı Aleyhine Sahte Fotoğraflarla Paylaşımı, <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/baris-pinari-harekati-aleyhine-sahte-fotograf-larla-manipulasyon-cabasi> (Erişim Tarihi: 23.01.2021).
- ANADOLU AJANSI, AA'nın Savaş Muhabirliği Eğitimini Alan Gazeteciler Dağlık Karabağ Cephesinde, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/aanin-savas-muha-birligi-egitimini-alan-gazeteciler-daglik-karabag-cephesinde/2016424> (Erişim Tarihi: 23.01.2021).
- ASLANLI, Araz (2020). Azerbaycan-Ermenistan Cephe Hattındaki Gerginliğin Nedenleri ve Muhtemel Sonuçları, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/azerbaycan-ermenistan-cephe-hattindaki-gerginligin-nedenleri-ve-muhtemel-sonuclari/1912394>. (Erişim Tarihi: 03.02.2021).
- AYDIN, Doğu (2016). Profesyonel Savaş Muhabirliğinin Doğuşu ve Etkileri: Kırım Savaşı (1853-1856) Basının Gelişim Serüveni ve Askerî Tarih Araştırmaları Bağlamında. *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1-25.
- ARIK, Emel (2013). Irak'tan Suriye'ye İliştirilmiş Gazetecilik. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (19), 60-77.
- BAUDRILLARD, Jean. (2016). *Simülarklar ve Simülasyon*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- ÇAĞLAR, Şebnem (2010). *Haber Toplama ve Yazma*. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları.
- GEUKJIAN, Ohannes (2012). *Ethnicity, Nationalism and Conflict in the South Caucasus: Nagorno-Karabakh and the Legacy of Soviet Nationalities Policy*. New York: Routledge
- HAZIR, Ümit Nazmi (2016). *Azerbaycan ve İslam Dünyasının Kanayan Yarası: 'Karabağ*. İstanbul: İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi.
- HASANOĞLU, Murteza, MEMMEDOV, Asim ve MUHARRAMOV, Bahtiyar (2020), İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Azerbaycan - Türkiye İlişkileri, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, 522-529.
- İŞİK, Mehmet (2020). Çatışma Alanlarında Gazetecilik Pratiklerinin Dönüşümü ve Dijital Çağda Savaş Gazeteciliği. *Turkish Journal of War Studies* 1, no. 1, 35-52.
- İNCEOĞLU, Yasemin (2003). Savaşta Medya Cephesi, <http://yasemininceoglu.com/index.php/2019/02/02/savasta-medya-cephesi-2/> (Erişim Tarihi: 26.01.2021).
- İNÜĞUR, M. Nuri (1993). *Basın ve Yayın Tarihi*. İstanbul: Der Yayınları.
- KAHRAMAN, Seyit Ali (2013). *İlk Savaş Muhabirimiz Evliya Çelebi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KIRDEMİR, Barış (2021). Çevrimiçi Haberlerde ve Sosyal Medyada Karabağ Savaşı: Temsil, Çatışma ve Enformasyon Manevraları, <https://edam.org.tr/wp-content/uploads/2021/01/JAN2021KarabakhReport.pdf> (Erişim Tarihi: 04.02.2021).

- KOÇ, Hülya ve TARCAN, Burçin Hafize (2020). 19. Yüzyıldan Günümüze Ermenistan-Azerbaycan İlişkileri, *Journal of International Banking Economy and Management Studies*. 3/2, 95.
- LINDNER, Andrew (2008). Controlling The Media in Iraq. *Contexts*, 7 (2), 33-38.
- MCLAUGHLIN, Greg (2016). *The War Correspondent*. London: Pluto Press.
- ROTH, Mitchel ve OLSON, James (1997). *Historical Dictionary of War Journalism*. Westport: Greenwood Publishing Group.
- ÖZDEMİR, Cüneyt (2003). *Onlarlaydım Ama Onlardan Değildim*. İstanbul: Doğan Yayınevi.
- ÖZGEN, Nargis (2020). *Sansür Kavramı Çerçevesinde İliştirilmiş Gazetecilik*. Ankara: İksad Publishing House.
- REHİMOV, Resul (2020). AA'nın savaş muhabirliği eğitimini alan gazeteciler Dağlık Karabağ cephesinde, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/aanin-savas-muhabirli-egitimini-alan-gazeteciler-daglik-karabag-cephesinde/2016424>. (Erişim Tarihi: 23.01.2021).
- SMITH, Jeffery Alan (1999). *War and Press Freedom: The Problem of Prerogative Power*. Oxford: Oxford University Press.
- SONTAG, Susan (2004). *Başkalarının Acısına Bakmak*. (Çev. Osman Akınhay). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- SUSAM, Gökçe (2006). Irak Fotoğraflarının Anlattıkları, <https://m.bianet.org/bianet/print/78687-irak-fotograflarinin-anlattiklari> (Erişim tarihi: 23.01.2021).
- SWEENEY, Michael (2009). War Correspondents. In *Encyclopedia of Journalism*. (ed. Christopher H. Sterling). California: Sage Publications.
- TOKGÖZ, Oya (1981). *Temel Gazetecilik*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- TRT (2020), Ermeni birlikler TRT Haber ekibini hedef aldı, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/ermeni-birlikler-trt-haber-ekibini-hedef-aldi-518948.html>, (Erişim Tarihi: 23.01.2021).
- YILDIRIM, Ali, ŞİMŞEK, Hasan (2000). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- ZUNES, Stephen and LAIRD, Jesse (2010). The US Anti-Vietnam War Movement (1964-1973) https://www.academia.edu/31732101/The_US_Anti_Vietnam_War_Movement_1964_1973 (Erişim Tarihi: 09.04.2021).

